

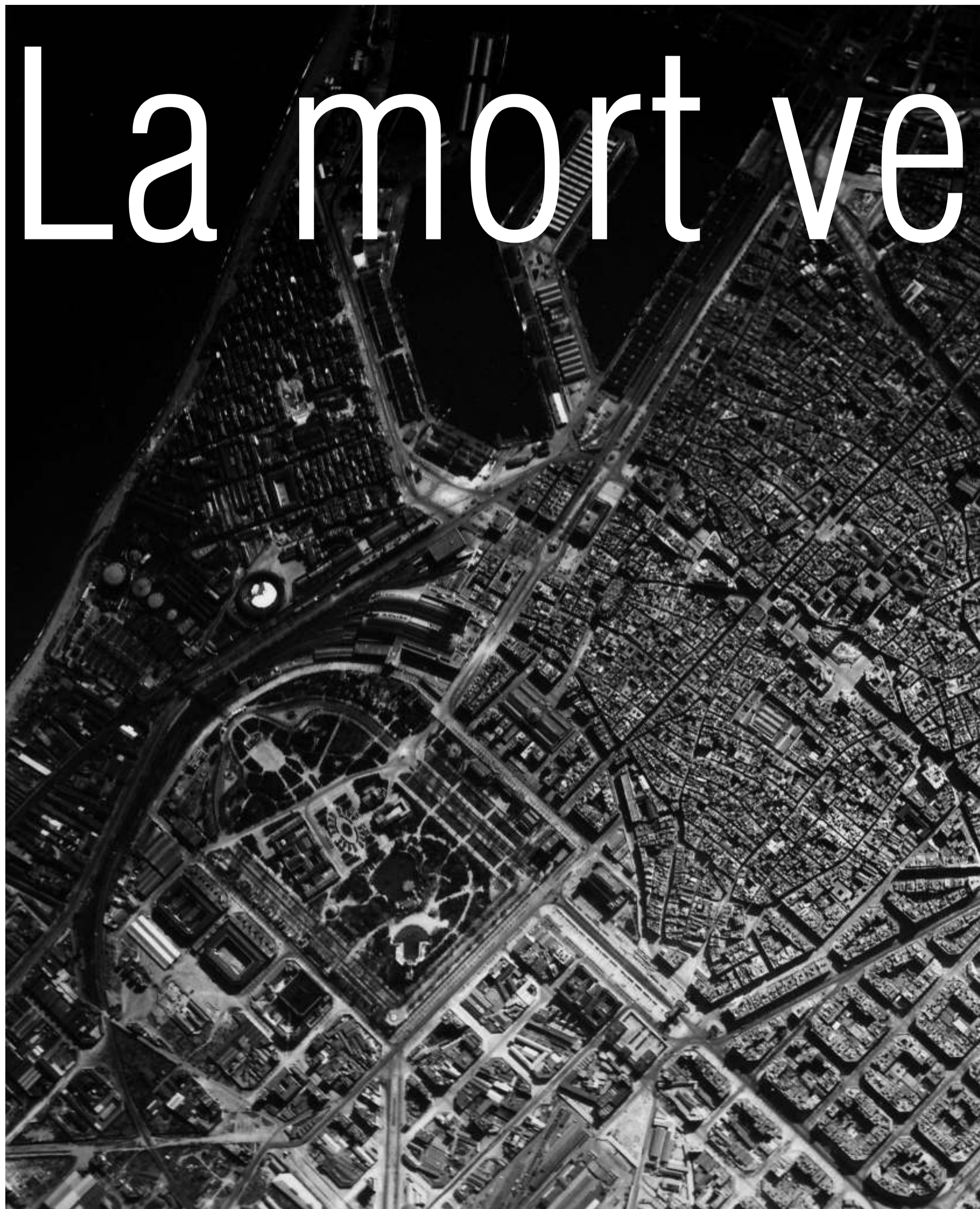
presència

Número 1823. Del 2 al 8 de febrer del 2007. Any XLII. 0,50 €

Una columna de fum s'alça sobre el cel de Barcelona, poca estona després d'un bombardeig franquista que el març de 1938. / ARXIU FOTOGRAFIC DE L'ARXIU HISTORIC DE LA CIUTAT, BARCELONA.

Barcelona en flames

FA SETANTA ANYS. El 13 de febrer del 1937, Barcelona rebia el primer bombardeig mortal de la Guerra Civil. Com es va viure aquella situació? Fem un viatge a la Barcelona bombardejada. / 2 a 11

La mort ve

nia del cel

FEBRER DE 1937. L'«Eugenio di Savoia» va bombardejar Barcelona i va causar morts civils. Els «nacionals» i els seus aliats «oblidaven» què era la rereguarda.

MERCÈ MIRALLES

● «Reserveu els més grans estralls de la guerra per als no combatents –va escriure Ludendoff en el seu llibre *La guerra total*–. D'aquesta manera, els no combatents faran pressió sobre el seu govern perquè aquest capituli.»

No oblidem aquest consell del demoníac estrateg que dirigí els exèrcits alemanys en la darra etapa de la conflagració del 1914. El segueixen al peu de la lletra els italoalemanys que han envaït Espanya. Barcelona, València, Madrid, Tarragona, Lleida, Reus, Castelló són el mateix que foren, la primavera del 1936, Addis Abeba, Harrar, Dessie, Ankober i Gondar. Qui ens havia de dir, quan llegíem, aterrits, les descripcions dels bombardejos aeris d'aquelles ciutats etiòpiques, que no passaríem gaires mesos sense que nosaltres sofríssim horrors encara pitjors! Però, què pensen, a l'estranger? [...] Es creuen, potser, que no correrien molt aviat la mateixa terrible sort? [...] Sobre les nostres ciutats cauen bombes de 250 i àdhuc 500 quilos, carregades d'explosius inventats pels químics teutons, i els efectes destructors de les quals s'estan provant ara, a costa de la vida i de la hisenda d'humils éssers inermes. Tot el problema consisteix a multiplicar els avions i els projectils. És una qüestió de quantitat.» *El dia*, òrgan d'Esquerra Republicana a Manresa. 21 de març del 1938.

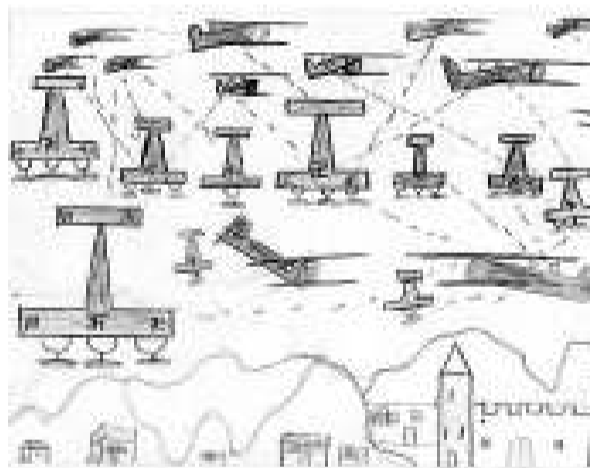
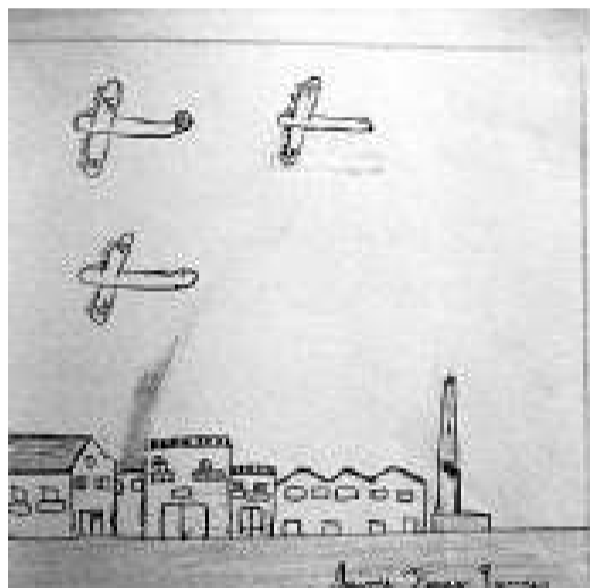
El 13 de febrer farà setanta anys del bombardeig de Barcelona des del creuer *Eugenio di Savoia*. Repassem breument unes dates. El 18 de juliol del 1936, cop d'estat. El 19 de juliol es reconeix el fracàs dels insurrectes a Barcelona, fidel a la República fins a l'entrada dels *nacionals* (gener del 1939). El primer any de guerra, a la rereguarda bombardejada es produeixen els Fets de Maig. 500 cadàvers, i el POUM i la CNT-FAI, esborrats. No només s'havia de vigilar si queien bombes.

A la guerra, Barcelona, com tantes ciutats, deixa de ser rereguarda. Tot és camp de batalla. I així serà en guerres futures. El terme és anterior a la Guerra Civil però a partir d'aquesta queda esculpit: és la *guerra total*. A qui li importen els civils? Tot i que abans del 13 de febrer ja hi havia hagut atacs, aquell dia es toca el nucli urbà i es fan víctimes civils. Sota capa de fer objectius militars, serà bombardejada i s'hi sembrarà el terror. Un moment culminant, els bombardejos del març del 1938.

2.500 morts

Els bombardejos deixen un llast de més de 2.500 morts. D'aquestes, 1.000 es van produir en un lapse de només 48 hores del març del 1938. El segon aspecte a destacar és que a Barcelona serà on es construiran més refugis. Entre 1.300 i 1.400. Sorpresos?

Per parlar de bombardejos cal anar a Joan Villarroya. L'historiador badaloní, ja sigui en solitari, ja sigui amb J.M. Solé i Sabaté, té abundant obra publicada: *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939), Catalunya sota les bombes 1936-1939, España en llamas...* Partim del 13 de febrer. «A mesura que passen els mesos es va intensificant. Els *nacionals* tenen més avions, i fan més bombardejos. Barcelona, València, Alacant, Portbou, Palamós, Badalona... Els grans bombardejos amb víctimes, llevat del de Lleida, del novembre del 1937, que va ser molt fort, són l'any 38, i al final de la guerra a Figueres.» «A la guerra, l'aviació serveix per atacar la rereguarda. En principi, parlen d'objectius militars, ports, fàbriques, i també descobreixen que es pot causar el terror, el pànic. I abans de Barcelona, ho fan a Madrid, per exemple, el novem-

Els dibuixos de nens. Hi ha molt material. Per ells, la guerra són els avions, ja sigui tirant bombes o metrallant el poble.

Els bombers de Barcelona

● La revista dels bombers de Barcelona, *Fahrenheit 451*, entre el 2003 i el 2004 va publicar *Treballar sota les bombes*, del bomber Avel·lí Marcos. La base, els llibres de registre de sortides números del 65 al 80 (del 1936 al 1939). Van caure 1.046.200 quilos de bombes... Els més joves eren al front i van demanar ajut. Es va crear la *brigada de suministros* de personal no funcionari. Els fatídics 16, 17 i 18 de març del 1938, 287 bombers van atendre les 69 sortides que hi ha registrades. «Són incapaços de donar l'abast a l'allau de demandes de socors. Arriben, extreuen ferits i cadàvers, intenten apaivagar els possibles focs i, abans de poder finalitzar amb garanties, s'han de desplaçar cap a una altra situació desesperada.» El parc mòbil era, bàsicament, l'adquirit per a l'Exposició del 29. / M.M.

bre del 1936. A Barcelona hi ha 180 o 190 bombardejos localitzats, però n'hi ha molts que només van al port. Ara, quan les bombes van a la ronda Universitat, al Paral·lel, al carrer Aragó, al nucli antic... Del total de bombardejos, cinc o sis concentren el 80% de les víctimes; són els que toquen la ciutat.» Els bombardejos del març del 38 van colpir. «Un dia i mig, sense parar. Era la idea: a part de causar víctimes, desmoralitzar.» 1.000 morts.

Si parlem d'objectius: «El port de Barcelona, i molts vaixells, destruïts; el port de Tarragona, anul·lat. Militarment van ser efectius perquè els ports eren vitals. Quant a la moral de la població, també van tenir efecte.»

I l'actitud de la República? També va fer diana a la rereguarda... L'aviació republicana, però, no tenia la mateixa força. El gener del 1938, el govern de la República va anunciar uns bombardejos de represàlia contra Salamanca, Valladolid... «Però, en principi, l'aviació republicana no va estar dirigida a aquestes funcions. Podien haver llançat l'aviació contra el centre de Sevilla, amb dotze o catorze avions, i no ho van fer.» El títol de la nota: «*La guerra que nos han enseñado los facciosos: el terror contra el terror. Sin embargo, el gobierno de la República se avendría a humanizar la lucha.*» Algun fragment: «*No hemos apelado a este sistema por escrúpulos de conciencia y, además, por creer que nuestra tutela de gobernantes se desborda del territorio en que ejercemos plena autoridad.*» Més endavant: «*[...] nuestra conciencia parece ya vacilar, porque comienza a inquietarnos la duda de si escrúpulos excesivos al contenernos en la represalia nos apartan del deber sagrado de ganar la guerra.*» No bombardejaran la rereguarda si els *nacionals* s'abstenen. No tingué efecte. El 30 de gener hi ha un gran bombardeig. Encara hi ha les marques a Sant Felip Neri. Bona part dels morts van ser nens.

Camp de proves

Barcelona és camp de proves de tecnologia militar. Als avions, la població els posava sobrenoms: *paves*, *mosques*... Esmentarem els Savoia italians, i l'aviació Còndor alemanya, amb els seus cèlebres *stuka*. I de l'altre bàndol, els *katiushka*, russos.

El Taller de Projectes de la Universitat de Barcelona és un grup d'investigació, dins del departament de didàctica de les ciències socials [www.pcb.ub.es/ubprojectes/taller]. Publiquen la revista *Ebre 38*. David Íñiguez, del Taller, va ser l'artífex, a l'estiu, del curs *Barcelona sota les bombes (1936-1939)*, dins Els Juliolis de la UB. Va impartir classe i va donar claus interpretatives.

Abans de la invenció de l'aeroplà, Barcelona ja coneixia el poder de les bombes. L'aeroplà, però, va obrir moltes possibilitats. Què podrien aconseguir si llançaven milers de tones de bombes sobre objectius no militars? «Cal una visió menys europeïtzant sobre els bombardejos», diu Íñiguez. A falta d'una legislació clara, «a les colònies es podia bombardejar, però, i a Europa?» «Sense desmerèixer ningú, —apunta Íñiguez— hi ha un cert geocentrisme respecte de Barcelona. El primer bombardeig és del 1911, quan els italians bombardegen els oasis libis. A Barcelona passa que, per primer cop, una guerra que s'aplicava a les colònies s'aplica a Europa.» «Barcelona tindrà el malaurat mèrit d'esdevenir la primera ciutat europea on s'aplicava el terror aeri, per saturar els mitjans de defensa i per atacar objectius suposadament militars, sense tenir en compte les vides civils.» Mirem què diu molts abans de la Guerra Civil el teòric italià G. Douhet (1869-1930): «Perquè els atacs aeris prosperin cal dirigir-los contra grans concentracions de població civil. Això està prohibit? Tots els acords internacionals als quals s'ha arribat en temps de pau se'ls endurà el vent com si fossin fulles marcides en època de guerra.»

Defensa passiva

En els cursos també es va tractar de la defensa passiva. És a dir, de com es protegeix la població civil. Recordem els més de 1.300 refugis. No es va iniciar amb els bombardejos, ni amb les juntes de defensa passiva de Catalunya i dels ajuntaments (a mitjan 1937). Això no vol dir, apunta Íñiguez, que tot funcionés a la babalà. Felip Díaz Sandino, conseller de Defensa, ja va fer un seguit d'indicacions el setembre del 36 sobre com actuar en cas de bombardeig. «I cal citar el regidor Manuel Muñoz Díaz, que és qui fa

Efectes del bombardeig del 30 de gener del 1938. Barcelona és la ciutat amb més víctimes civils, seguida de Madrid i València. Els bombardejos del març del 38 a Barcelona van ser els més greus.

que comenci a rutllar la defensa passiva. Per exemple, fa fer trinxeres en ziga-zaga a l'Escorxador, per si no es podia arribar al refugi.» Llegim un paper, de la junta pro defensa passiva del Guinardó, del 1936, que ja traça els llocs per als refugis. Més papers. S'inspeccionen 17.000 edificis per fer-ne servir els soterranis. Ara, plànols de refugis. «Tot això, sense el treball d'un topògraf, un geògraf en aquella època, seria impossible. Hi intervenen, i els facilita l'Ajuntament.» «Si parlem de la Barcelona del principi, de desgavell, de repressió, d'assassinat indiscriminat de gent d'església, de dretes, també hem de parlar d'una Barcelona on no hi ha caos ni tot se'n va de les mans. Hi va haver un esforç de les institucions, i no se'n parla.»

Josep M. Contel, fotoperiodista, historiador local, membre del Taller d'Història de Gràcia.

Va impartir dues classes en el curs de la UB. D'aquí a poc publicarà un llibre. Manté, com altres, que hi ha coses a dir i a matisar. «Amb els refugis vaig començar arran de l'obertura del de la plaça Revolució. Vaig fer un reportatge fotogràfic, i un plànol de situació, i entrevistes. Ja aleshores em vaig adonar que tant en el que deia la premsa com en el que deien els veïns hi havia grans llacunes.» Va començar a investigar, fent un camí que no ha estat exempt de divergències amb altres que també ho han tractat. «Hi ha una línia de treball entre alguns historiadors, i que en el cas dels bombardejos de Barcelona ha funcionat: ens agraden els mites, 'les dones i nens primer!'... Donem al paper de cadascú el seu valor, sense mites!»

Hi ha un discurs que funciona més, més políticament correcte? Parla del documental *La ciutat foradada*, deixant de banda que hi

Exposició feta pel Comissariat de Propaganda. / FONS BRANGLÍ

té discrepàncies, hi reconeix: «Fomenta un interès per un seguit de coses que estaven ocultes i per les quals ningú no havia tingut sensibilitat, ni l'administració, del color que fos. Ni interès per les peces del front, ni per les de la ciutat, ni per ningú. A partir de la iniciativa de la gent es comença a recollir informació. Trobo molt més honrat *La ciutat foradada* que el treball dedicat a Ramon Perera a TV3.» (Ramon Perera, *l'home que va salvar Barcelona*.) «Perera entra a Defensa Passiva el 1938, quan tot estava en marxa; la junta es crea l'estiu del 1937.» Destaca en canvi el regidor Manuel Muñoz, novament, i «el responsable de comunicacions, Florenci Tort, que va escriure un article en contra de la construcció indiscriminada de refugis». «És penós callar-ho.» «Em diuen que el llibre que preparo aixecarà butllofes i que seré criticat. I què?»

«I els camions plens de ferits i morts...»

Testimonis de la rereguarda. Per sentir-los, primer se'ls ha de preguntar

M.M.

● La Leonor tenia catorze anys quan va esclatar la guerra. «Vi-via al carrer Verdi. Van fer un refugi a la plaça del Diamant, i a la plaça del Sol... Però anàvem al soterrani de casa. Tots els veïns.» «Em ve al cap el bom-bardeig que va tocar l'hotel Colón. L'ona expansiva em va llançar uns metres enllà. A mi i a tots els que érem a l'hotel, al menjador popular. Vaig quedar tota plena de sang. Després van veure que no estava ferida.» Parla dels bombardejos del març del 1938. El rovell de la ciutat, esberlat. «La sang era dels que havien caigut damunt meu.» «Les alarmes van sonar abans del bombardeig, però no hi va haver temps per a res. Els llums de l'hotel Colón, que eren de bronze, van quedar entortolligats. Va ser...» Setanta anys després, diu que encara sent un rau-rau. «Hi havia una dona que cridava: 'Socors! Salveu-me.' Jo corria... Patia per la meua vida, era jove...» «I encara ara, quan sento un so-

«EM VE AL CAP EL BOMBARDEIG QUE VA TOCAR L'HOTEL COLÓN. L'ONA EXPANSIVA EM VALLANÇAR UNS METRES ENLLÀ. A MI I A TOTS ELS QUE ÉREMA L'HOTEL, AL MENJADOR POPULAR. VAIG QUEDAR TOTA PLENA DE SANG»

En primer terme, Leonor. Al voltant: Jaume, Florència, Pura, Teresa i Raimunda. Per què no escoltem els grans? / M.M.

roll fort, m'espanto. I aquelles persones destrossades, i els camions de ferits i morts...» Por, diu, de les bombes, i també «perquè s'enduïen la gent». Qui? I parla en Jaume. «Hi havia els *pa-seïllos*, quan venien a buscar algú per pelar-lo.» I diu la Leonor: «Van ser molt bèsties. Prop de casa hi havia un convent, van treure les monges dels sepulcres, i van deixar-les fora. Per culpa dels escamots de la CNT-

FAI es va perdre la guerra.»

La Raimunda vivia a Calàbria, 209. Té 85 anys. «Treballava a l'editorial Sopena. I sort que el diumenge no treballàvem, perquè hi van caure dues bombes! Sort! Però un dia que anava a treballar, la mare va començar a cridar-me pel carrer. Sentia els avions. I una bomba va caure al costat de casa. Va esclatar la clara-boia. A la nit vam haver de baixar al refugi, que era a Calàbria-

Rosselló. Era molt i molt llarg, sortia a Rocafort.» Allà es va adonar que estava ferida.

«Nosaltres —relata en Jaume— vivíem a l'avinguda Icària. Encara hi ha una xemeneia de la fàbrica on ens refugiàvem. Tenia sis anys, però recordo perfectament el dia que va esclatar la guerra. Teníem un bar, i davant mateix van fer una barricada i allà estaven, disparant. El meu pare s'estava morint i el

PI I SUNYER «...Aquelles víctimes indefenses entre la pols de les cases humils en runes.»

ELS CARTELLS *nacionals* criden ¡España!, els republicans apel·len a resistir i aturar la mort.

LES CRIDES, CONSTANTS. Una del Socorro Rojo: «¡Ni un indiferente más en la retaguardia!»

LA CARTA D'UNA BRIGADISTA: «El so de les bombes... Queien grinyolant, ploriquejant.»

metge va dir que no hi podia anar, però li va dir què podia prendre. Però hi havia el problema de com anàvem a buscar la medecina. Havíem d'anar al Poble Nou. Hi havia una veïna que era molt valenta: va baixar amb una escombra amb un drap blanc i va aturar el foc. Va acompanyar la mare caminant. Van tornar. I a la cantonada van treure altre cop la bandera blanca i van passar.»

«Tenia un oncle monàrquic amo d'una tintoreria a l'avinguda Mistral. I tenia un lloro que cridava 'Viva la monarquía' quan s'obria la porta. Li deien que guardés el lloro... Com que a casa venien a dinar els de les patrulles, n'hi havia un —que em deixava la pistola, descarregada, perquè hi jugués— que va avisar el pare que matarien l'oncle. No hi va ser a temps. Van anar a la tintoreria, van matar el lloro, i a ell el van agafar i el van matar al Camp de la Bota.»

«Al meu germà se'l van endur —diu la Leonor—. Tenia 18 anys. No estava amagat, s'havia d'operar, perquè tenia una hèrnia. Hi havia els papers que ho demostraven, però no els van voler mirar... Això és...» S'emociona i calla. No n'han sabut res.

En Jaume fa somriure. «Al soterrani ens van assignar un espai, i hi havia uns llençols penjats. Al pare no li agradaven i va venir un fuster, i amb fulloles va fer separacions. Com un apartament! I ho va pintar de verd! L'hi van fer desmuntar.»

La Florència no ha obert boca. Com va ser la guerra? «Corrents cap aquí i cap allà.» Té 92 anys. Vivíem a Pelai, i quan

Protegits al metro. Alguns refugiats van instal·lar-s'hi, a falta d'un altre sostre. / LA CIUTAT FORADADA

bombardejaven baixàvem a la plaça Catalunya i a la plaça Universitat. A casa teníem parents. Venien d'altres llocs on bombardejaven. La mare va dir a una neboda que vingués. I la pobra va venir. I es va trobar això!»

Uns van passar gana; d'altres, no. En Jaume trenca el silenci. «Hi havia qui es menjava les rates, i de gats no se'n veien. I de coloms, tampoc!»

Tots diuen que van estar con-

«A CASA TENÍEM PARENTS. VENIEN D'ALTRES LLOCS ON BOMBARDEJAVEN. LA MARE VA DIR A UNA NEBODA QUE VINGUÉS. I LA POBRA VA VENIR. I ES VA TROBAR AIXÒ!»

tents, amb la fi de la guerra. «Volíem que acabés. Del que va venir després ja no en parlo.»

La Teresa era a Binèfar. Marges, en acabar la guerra. «Al darrere de casa hi havia un cementiri. A les nits se sentia el ratatata de les metralladores. Ja n'havien matat deu o dotze! Tenia un oncle que se'l van endur els nacionals i encara esperem que torni. Li van fúmer quatre tioros al castell de Montjuïc.»

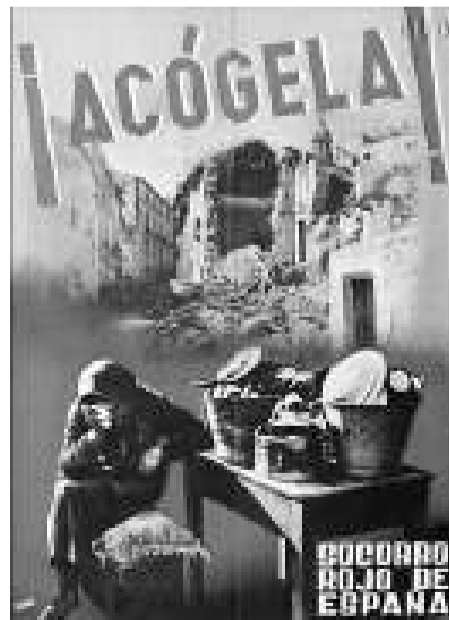
Nens, però ni cecs ni sords

● En Sebastià va passar la guerra a Badalona. Allà, el bombardeig més fort va ser el juny del 1938. A la guerra hi van morir prop de dos-cents civils. La major part del temps va viure a can Cabanyes, on els avis eren els masovers. «Tota la guerra vam dormir vestits.» Anaven al refugi, excavat en un marge. Tots menys l'avi. «L'avi anava a la vinya, i ajagut sota els ceps, mirava els avions.» En Sebastià era un nen. Tot era emocionant. Com quan a la finca van tenir soldats republicans. Cada matí feien xocolata desfeta i hi anava tot el barri. Més endavant, amb la derrota, miraven passar els soldats, esgotats, que es retiraven. «Se'm va quedar gravat. Recordo un soldat. Es va ajupir i va agafar una fulla d'enciam trepitjada, la va espolsar i se la va menjar.»

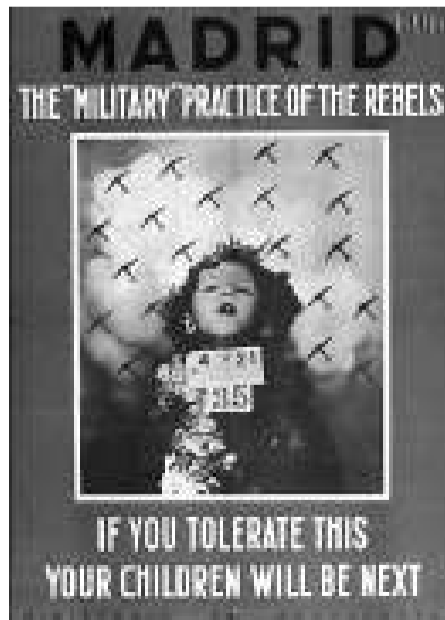
La Maria era a la Llosa del Bisbe, un poblet del País Valencià. Es recorda molt d'una nena refugiada, madrilenya. Eren amigues. «Es deia Juanita, i era molt rossa. Ens escapàvem i anàvem a l'església, que feien servir d'hospital. Ella volia veure si hi era el seu pare.» «Quan van cremar els sants, anàvem a agafar el que podíem. Rebiem unes puntades de peu! Ma germana va agafar el dit petit de la Mare de Déu dels Dolors. On deu ser?» / M.M.

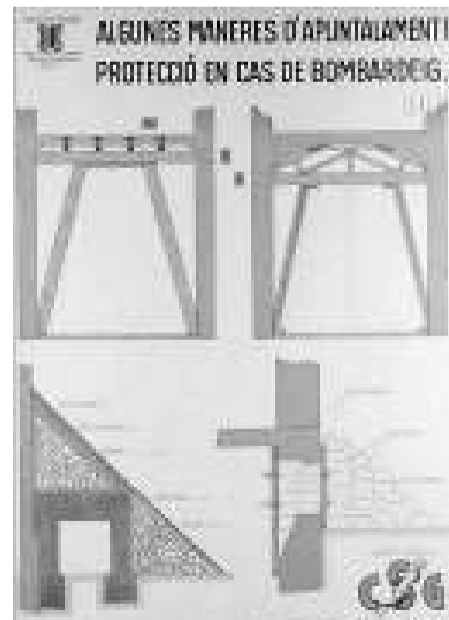
CRIDA APEL·LES MESTRES: «No passareu! I si passeu, decidirà més tard la història.»

«¡MADRILEÑOS! Cataluña os ama» (Company's). La xifra de refugiats arribarà a ser milionària.

ALIATS...? Els brigadistes, sí. I «la necesaria muerte os nombra cada día», els diu Alberti.

SACRIFICI! «En los frentes no hay jornada de trabajo!» Aquesta és una màxima constant.

El refugi de la plaça del Diamant. El districte fa difusió d'un opuscle sobre les visites guiades, el primer dissabte de mes. Es diu que es fan visites gratuïtes per a escoles. I la resta?

Els refugis, a tasques pendents

El 307, que es podia visitar des del 1999, tancat; el de la plaça del Diamant obre ara les portes a les visites, amb reserva prèvia

M.M.
● A Barcelona no es pot visitar cap refugi. El 307, tancat. Reobertura? *Sine die*. Hi ha notícies de la plaça del Diamant. Ja hi ha un telèfon per fer reserves: 932 114 973. Mentrestant, aquest gener se n'ha inaugurat un a Roses; a Cartagena es pot visitar el Refugi Museu de la Guerra Civil... I una ciutat petita, a tocar de Barcelona, Sant Adrià de Besòs, ha recuperat el refugi de la plaça Macià. L'hem visitat. Senzill. Imposa força. S'obre cada primer diumenge de mes i reben a la ratlla de 200 persones.

El refugi 307. La guerra civil i el Poble-sec 1936-1939. El sig-

«LA GENT GRAN, LES DONES I LES CRIATURES TREBALLAVEN EN L'EXTRACCIÓ DE TERRES EN SORTIR DE LA FEINA O DE L'ESCOLA»

«EL MANTENIMENT, LA NETEJA, LA CLAU, REPARTITS ENTRE ELS VEÏNS»

nen J. Villarroya, Judit Pujadó i Valery Powles. Pujadó *—Oblits de rereguarda: els refugis anti-aeris a Barcelona (1936-1939)*, entre altres obres— parla de la ciutadania. «La gent gran, les dones i les criatures treballaven en l'extracció de terres en sortir de la feina o de l'escola.» Si no es podia, calia abonar unes quotes. El manteniment, la neteja, la clau, repartits entre els veïns. [Textos de l'època a: www.gracianet.org/refugis i a www.guamanresa.com/bombardeigs/8/index.html].

Andreu Besolí, historiador, a la revista *Ebre* 38, publica *Los refugios antiaéreos de Barcelo-*

na, pasado y presente de un patrimonio arcano (2004). Fa una tipologia. De reaprofitament —soterranis d'immobles, magatzems, metro...— i de nova construcció. Aquests, primer, eren pobres, però la guerra s'allargava i se'n van planificar de millors. De nous, n'hi ha de galeria de mina d'aigua, amb excavació subterrània de túnels. És la forma més comuna. També hi ha refugis a peu de carrer, que aprofiten el mur de contenció de les muntanyes. I n'hi ha de sala i cel·lulars, amb espais amplis, separacions, cuina, aigua corrent (plaça Tetuan). Es devien generalment a iniciativa municipi-

pal, i es preveia donar-hi un ús públic després. També hi ha refugis institucionals, més aviat nuclis blindats autosuficients. Els soterranis podien arribar a fondàries d'entre 10 i 15 metres, amb diverses entrades i ventilació. Sovint el traçat era en zig-zaga (per parar l'entrada de metralla, per exemple). Els sostres, la major part, de volta de canó, molt resistent. Les parets, recobertes de morter, ciment, maons. Sanitaris, enllumenat propi, bancs... De refugis n'hi ha molts. Al palau de les Hores, per exemple; és el de Companys.

El 2002 es va fer l'*Atlas dels refugis de la guerra civil espa-*

Refugi de la Garriga: «Hem volgut fer una intervenció museogràfica respectuosa»

● El refugi de la Garriga és el primer museïtzat de Catalunya. Més de cent metres de galeries, fetes el 1938. La Garriga ofereix també una visita pels escenaris de la guerra [www.ajlagarriga.es], per exemple, el camp d'aviació de Rosanes, que el 1937 va passar a ser controlat pels republicans. El Taller de Projectes de la UB, segons explica David Íñiguez, un dels seus investigadors, va entrar en contacte el 2006 amb l'Ajuntament de la Garriga, «un dels més sensibilitzats amb la Guerra Civil».

I diu Íñiguez: «No hem volgut fer un museu. Hem volgut fer una intervenció museogràfica respectuosa. Respectar el lloc, amb les galeries excavades a la roca, que causen un gran impacte.»

La matança a Granollers va fer accelerar l'obra. / M.M.

L'hem visitat, i és cert. «Respectar la il·luminació. Saber què hi havia dins; fer una mica d'*attrezzo*. I ubicar també un element extern d'informació, copiant la tipologia de les lletres de l'època.» A l'interior hi ha l'àudio amb un narrador, i també en àudio, tres converses: una àvia amb el nét, al qual explica la guerra; dos treballadors picant al refugi, i dos brigadistes, ja que la Garriga va ser, al final, punt de concentració dels internacionals. I per això va ser bombardejada el gener del 1939: 13 morts.

Les visites són un èxit. I el material didàctic. La tènue llum i el maó de la volta del sostre el doten de certa calidesa. Però el gener del 1939 hi devia fer molt fred. / M.M.

nyola a Barcelona. El té CLAB-SA, que gestiona el clavegueram. Ha fet servir fonts com ara la llista del 9 de desembre de 1937: 29 refugis. També la llista del 16 de juliol de 1938: 1.293 refugis. I 16 plànols detallats dels anys 1969-1973... Els 16 s'han actualitzat. Dels 16, 12 són practicables totalment.

Hem anat d'expedició. Al refugi de Can Peguera, al carrer Cornudella, a tocar de les cases barates. Dues galeries excava- des en el mur de contenció de la muntanya. Una veïna pren el sol. Ja hi vivia quan sonaven les sirenes d'alerta. És la Isabel. «Abans vivíem a Horta, davant de les bateries. La mare ens ficava a sota d'un pont. Mira que si s'hagués ensorrat...!» A Nou de la Rambla hi ha el 307. Del tipus de galeria, d'uns 400 metres. Excavat a la muntanya. Un ensorrament hi va matar dos nens, el 17 de març del 1938. Acabada la guerra va servir per criar xampinyons, i fins i tot com a llar.

El de la plaça del Diamant. S'ha acabat la recuperació. La historiadora Pilar Frutos, antiga en la reivindicació, diu que la sortida a la llum del refugi de la plaça Revolució la va deixar fascinada. «I es va sacrificar per fer un pàrquing!» A Gràcia hi havia 89 refugis, i gairebé no va ser bombardejada. «Fóra interessant salvar almenys un refugi per barri! No deixa de ser un esforç col·lectiu de gent anònima, no de partit!» Què va passar amb els refugis? Passat un temps, es van tapiar. Després els van trinxar algunes obres. En la guerra, hi havia qui no hi anava: «Alabat sigui Déu!». Ens ho diu un veí del 307, en Francesc. Era la frase.

Les obres d'un refugi, i tres noies dins d'un; al costat, Can Peguera, i les bateries al turó de la Rovira. / I.M.

Ciudadà, observa les instruccions

● El 16 de març del 1938 Mussolini envia l'aviació a Barcelona. Tretze atacs entre les 22.08 del 16 i les 15.07 del 18. Churchill, el 1940, diu als londinencs terroritzats: «No vull infravalorar la severitat del càstig que cau damunt nostre, però confio que els nostres conciudadans seran capaços de resistir com ho va fer el valent poble de Barcelona.» Resistir, obeir. Unes recomanacions de la defensa passiva a Barcelona. «Segueix sempre les indicacions de les fletxes. Entreu amb molt ordre dins del refugi. Primer entraran les dones, els nens, els grans... No formeu grups a les portes dels refugis. No fumis mentre siguis al refugi. Abandona el refugi amb ordre, sense precipitació. No siguis curiós ni et facis el valent. Quan sentis l'alarma, tanca els llums de casa. A casa busca refugi a les parets mestres. En despoblat, estira't a la vora de la carretera...» Se'n van fer moltes, de recomanacions, també des de la sanitat. Ara, el Col·legi de Metges de Barcelona fa l'exposició *Metges a l'exili*. A www.raco.cat hi ha la revista *Gimbernat*, d'història de la medicina i de la ciència, i s'hi pot trobar –i també en el web del Col·legi de Metges– molta informació de metges que van exercir sota les bombes. Trueta, Broggi, Tarrés, els germans Trias, Pere Piulachs... / M.M.

El número 307, un bé amb «certs elements d'interès»?

● L'historiador Andreu Besolí es pregunta com és que a l'Espanya democràtica no hi ha una llei sobre el patrimoni de la Guerra Civil. «S'ha de posar en valor, i no es fa, suposem, per les seves implicacions sociopolítiques.» El *palauet* de l'avinguda Tibidabo, 17-19, és patrimoni, però el búnquer de sota, de l'antic consolat soviètic, no. En el catàleg de patrimoni municipal només hi hem trobat el refugi 307 (Poble-sec), un «bé amb certs elements d'interès». I s'afirma: «en cas de localitzar-se de nou algun refugi [en queden més de 1.300, no?] serà obligatori incorporar-lo a aquesta fitxa i documentar-lo fent un estudi històric i constructiu, un reportatge fotogràfic i un aixecament

Visites a la història del subsòl berlinès. Els fets són els fets.

planimètric». La Generalitat catalana ha engegat el Memorial Democràtic. Potser tenen una partida?

Fora hi ha bons exemples. N'escollim un, a Alemanya, per allò que van ser «perdedors». Parlem amb Sílvia Brito, de l'entitat Berliner Unterwelten, de Berlín [www.berliner-unterwelten.de]. No ha estat fàcil descobrir el subsòl: «La II Guerra i el nacionalsocialisme continuen sent espinosos.» Gens estrany, tot sigui dit. «Les visites a les edificacions tipus búnquer són recents, del 2001. Ara és un fenomen que atreu centenars de visitants. L'any passat, 100.000.» I també fan seminaris, «amb testimonis presencials, que ens aporten més que el llibre més voluminós». / M.M.

Quan ploviem bombes

Sota aquest títol s'inaugura una exposició al Museu d'Història de Catalunya

M.M.

● El Museu d'Història de Catalunya obre l'exposició *Quan ploviem bombes*, amb dos eixos fonamentals: Barcelona com a expressió de la guerra total, i el terror, i Barcelona com a expressió d'un moviment civil i polític de protecció dels ciutadans, la defensa passiva. L'exposició l'organitza la regidoria Ciutat del Coneixement. Es pot veure fins al 13 de maig.

Pren com a punt de partida la data que marca la inflexió en el tractament de la guerra que enfronta la República i els sublevats: el bombardeig del 13 de febrer del 1937. I s'estructura en diversos àmbits. A *Trànsits* es fa passar el visitant per una mena de túnel del temps. És a dir: se li recorda que, mentre camina per l'urbs del segle XXI, tot un entramat de túnels reverberen al seu pas. En el subsòl hi ha una altra ciutat, la que va batejar aterrida quan Barcelona, sencera, va ser considerada objectiu de guerra. És una xarxa subterrània que ocupa 1.455 quilòmetres.

En l'àmbit *La ciutat sota les bombes* es plantegen: «Per què? Qui? Com?» I en el centre de les reflexions, els bombardejos del març del 1938, els més greus. Barcelona, com altres ciutats, és camp de batalla. Això té uns antecedents i unes repercussions

«ES FA PASSAR EL VISITANT PER UNA MENA DE TÚNEL DEL TEMPS. ÉSA DIR: SE LI RECORDA QUE, MENTRE CAMINA PER L'URBS DEL SEGLE XXI, TOT UN ENTRAMAT DE TÚNELS REVERBEREN AL SEU PAS. EN EL SUBSÒL HI HA UNA ALTRA CIUTAT»

El refugi del carrer València. Ja que el subsòl no està obert al ciutadà, se'n podran veure imatges recents. / A. SÁNCHEZ

en guerres futures.

En tercer lloc, l'exposició aborda un altre aspecte: *Propaganda i contrapropaganda: veritats i mentides*. Si els nacionals es presentaven com a salvadors d'una Espanya sumida en el caos, la República buscava tant adreçar-se als seus com a la comunitat internacional. Als uns, per encoratjar-los fins a l'últim moment. Als altres, per recordar-los que havien decidit no intervenir però que no havien impedit l'ajut que alemanys i ita-

lians prestaven als nacionals. Els republicans mostraven en els seus cartells, alguns de gran factura artística, com els bombardejos anorreaven vides, patrimoni... Finalment, el cor que fa palpar l'exposició són els refugis, l'expressió ciutadana.

A propòsit d'això, val la pena aportar aquí part d'una carta d'una nord-americana, Mary Rolfe, dona del poeta Edwin Rolfe, membres de la brigada Abraham Lincoln. Són a Barcelona i ella escriu a uns amics, dos

dies després d'uns bombardejos del novembre del 1938. Els bombardejos l'enganxen primer al passeig de Gràcia, i es refugia en un portal. Després, a la Rambla, i baixa amb un soldat amic al metro. «A la rambla de les Flors, vam trobar el metro (el metro s'utilitza com a refugi natural, tot i que Barcelona és plena de refugis nous construïts i completament segurs). Seguíem els altres cap a vall. En ordre i sense histèria. Ningú no empenyia, tothom avançava en silenci. Tots

«Aneu als refugis amb calma i serenitat; la Generalitat vetlla per vosaltres»

● El treball audiovisual *La ciutat foradada*.

Barcelona sota les bombes va rebre el premi Serra i Moret del 1997. La realització, de Pep Hernández; el guió, d'Empar Fernández; la recerca, de les historiadores Pilar Frutos i Judit Pujadó. S'obre amb la mítica veu de Teodor Garriga, locutor de Ràdio Associació de Catalunya, RAC, i un missatge mític: «Atenció, catalans, hi ha perill de bombardeig. Aneu als vostres refugis amb calma i serenitat. La Generalitat vetlla per vosaltres.»

Testimonis, directes, com el de Meri Arbonès —que va heretar les claus del refugi de la plaça Revolució de la seva mare—, o Josep Roig, D'historiadors. Lectura de testimonis que han quedat

Sonen les sirenes i cal córrer. / LA CIUTAT FORADADA

escrits, com els de José Agustín Goytisolo, Ferran Soldevila, Teresa Pàmies... I de diverses autoritats del moment, com el secretari d'estat dels EUA i l'ambaixador alemany.

El treball pivota entre el primer bombardeig amb població damnificada, el 13 de febrer del 1937, i l'efervescència de l'articulació de la defensa passiva. «Apagueu els llums, tanqueu portes i finestres. Apagueu els focs, tanqueu l'aigua i el gas. Recolliu roba d'abric i màscares si en teniu. Agafeu queviures, tingueu un llum preparat. Aneu als refugis assenyalats, amb ordre, no correu, no feu el curiós, no us poseu darrere de les portes, feu-ho als angles de les parets mestres. Si no teniu refugi a prop, jaieu

Avions italians bombardejant Barcelona. / ARCHIVIO MILITARE DELL'AREONAUTICA ITALIANA, ROMA

ajudàvem a baixar primer els nens, i aviat vam entrar, al més fondo de l'estació. Romaníem drets contra la paret. La gent parlava, jugava amb alguns gossos que havien baixat. Aquest esperit mai no s'aixafarà. Mussolini i Hitler bombardegen, però mai no es trencarà la moral d'aquesta gent meravellosa, coratjosa.» Textos com aquest i d'altres es poden trobar en els nombrosos webs relacionats amb les Brigades Internacionals.

Fet l'incís, tornem a l'expo-

sició. Cal oferir eines d'interpretació històrica: llibres sobre mesures antiaèries i antigàs; registres de ferits; ordres d'atac *nacionals*; plànols de la xarxa de refugis; fotografies de Robert Capa i Joaquim Brangulí; els documents *Catalunya màrtir* i el panegíric feixista italià *Il bombardamenti de la Barcellona asediata*; dibuixos i contes infantils; un mapa interactiu... I també testimonis en primera persona.

Segons les tesis dels comissaris, Barcelona és un capítol es-

pecialment significatiu del nou concepte de guerra. «Tot és objectiu militar perquè la moral de la població civil funciona com a arma.» I continuen: «És una guerra que s'entaula tant a l'avantguarda com a la rereguarda com a l'espai de la opinió pública internacional. I en aquest sentit, els bombardejos es converteixen en una experiència nova, que s'ha d'explicar i per la qual es munta una propaganda específica a escala europea i mundial.»

Xavier Domènech Sampere i Laura Zenobi / Comissaris

«Avui s'està bombardejant la població civil»

● Els bombardejos de Barcelona. I els tornen a recordar, uns; i els descobreixen, uns altres.

— «(X. Domènech) Aquests fets van deixar una petja molt gran, però molt oculta. Aquesta és una de les idees inicials de l'exposició, l'espai *Trànsits*: com recuperem una part de la història que està entre nosaltres però que no es fa evident.»

— Estem parlant de més de 1.300 refugis.

— «(X.D.) En un període molt curt de temps hi

Els comissaris. I la tesi: guerra total i ciutadania. / A.P.

va haver una tasca de construcció enorme per part de la ciutadania, però tot això ha quedat sota terra.»

— El mapa dels refugis és...

— «(X.D.) És un mapa de la capacitat de la ciutadania; ens indica quin tipus de societat era. La classe de refugis que es feien també ens ho indica: col·lectivament, entre els veïns... I fins i tot les autoritats, quan en construeixen directament ho fan pensant en possibilitats d'usos posteriors... En aquells moments de desesperació, estan pensant en alguna cosa que reverteixi en la ciutadania. Si el primer eix de l'exposició és la guerra total, aquest és el segon. Els bombardejos i el nou model de guerra es poden explicar molt bé perquè Barcelona és un laboratori. I la reacció de la ciutat és un mirall on es veu quina societat es volia destruir.»

— «(L. Zenobi) Una societat molt solidària. I tot plegat té unes repercussions que van més enllà. Hem intentat vincular-ho als bombardejos actuals. Avui s'està bombardejant la població civil.» / M.M.

a terra, lluny de les cases. No abandoneu els cotxes al mig del carrer sinó a les voreres. Si llancen gasos, un mocador mullat amb aigua que tapi el nas i la boca. Baixeu dels tramvies. Ajudeu els vells, els nens i els paralítics. Fugiu dels llocs mullats. Marxeu contra la direcció del vent.»

Març del 1938. L'ambaixador nord-americà: «Les bombes no perseguen cap objectiu militar. Eren llançades deliberadament al centre de la ciutat, a la part més concorreguda i habitada, on la gent estava menjant, passejant, descansant

Les imatges més definitives de la guerra actual, els morts civils, i la ciutat per refer.

als seus llits. Quan van acabar els atacs, 900 homes, dones i nens estaven destrossats i convertits en cadàvers. En molts casos, havien volat fets bocins. En altres, els havien buidat les entranyes.» I les paraules de l'ambaixador alemany als *nacionals*. No hi ha preocupació moral, però sí que n'hi ha pel que fa a l'estratègia política: «*Estoy convencido que después de la guerra, tanto en España como en el extranjero, se nos criticará duramente, tanto a los italianos como a nosotros.*» A ells, i a més gent. / M.M.